

10.33537/sobild.2022.13.2.5

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 02-07-2021
Kabul edildiği tarih: 27-05-2022
Yayınlanma tarihi: 30-06-2022

Article Info

Date submitted: 02-07-2021
Date accepted: 27-05-2022
Date published: 30-06-2022

ARTI ÜRÜN: KENTLEŞEME SÜRECİ VE TAPINAK EKONOMİSİNE ETKİSİ

SURPLUS PRODUCTION: EFFECT ON THE URBANIZATION PROCESS AND TEMPLE ECONOMY

Çenker ATİLA 

Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Arkeoloji Bölümü, cenker.atila@hotmail.com

Elif Nur UYAR 

elifn.uyar@gmail.com

Anahtar sözcükler

Artı Ürün, Kentleşme Süreci,
Tapınak Ekonomisi, Fazla Ürün

Keywords

Surplus Production, Urbanization,
Temple Economy, Plus Production

Öz

Yüzbinlerce yıl avcı-toplayıcı olarak yaşayan insanoğlu, iklim şartlarının düzelmesiyle yerleşik hayata geçmiştir. Yerleşik hayat, insanların tarımı ve hayvancılığı öğrenmesinde etkili olmuştur. Tarımda sulamanın öneminin anlaşılması ve gelişen tarım yöntemleriyle insanlar kısa süre içinde tükettiklerinden daha fazlasını üretmeye başlamışlardır. "artı ürün" adını verdiğimiz bu fazla ürün, zamanla birikerek önemli bir politik ve askeri güç oluşturmuştur. Artı ürün doğrudan ya da dolaylı olarak, siyasi ve ticari ilişkilerin kurulmasını, askeriye ve savunma sistemlerinin oluşmasını, nüfus yoğunluğunu ve tapınak ekonomisinin oluşmasını etkilemiştir. Bu çalışmada, artı ürünün bu oluşumlara, kentleşme sürecine ve tapınak ekonomisine etkisi incelenmiştir.

Abstract

Humans, who lived as hunter-gatherers for hundreds of thousands of years, settled down with the improvement of climatic conditions. The settled life has been effective in people's learning about agriculture and animal husbandry. With the understanding of the importance of irrigation in agriculture and developing agricultural methods, people started to produce more than they consumed in a short time. This surplus product, which we call "surplus product", has accumulated over time and created an important political and military power. The surplus product directly or indirectly affected the establishment of political and commercial relations, the formation of military and defense systems, the population density and the formation of the temple economy. In this study, the effect of the surplus product on these formations, the urbanization process and the temple economy was examined.

Giriş

Avcı-Toplayıcı yaşam biçimini büyük sancılarla geçiren insanlığı, doğayı gözlemleyip, anlamlandırdıktan sonra yerleşik yaşam ile üreticiliği temel alan bir yaşam biçimine geçiş yapmıştır. Bu yerleşik yaşam biçimini G. Childe, “Neolitik Devrim” olarak isimlendirmiştir (Childe 1993: 39; Childe 1996: 54). Bu dönemde insanlar, besinlerini kendilerine yetecek kadarını üretmeye başlamış ve hayvanlar evcilleştirilerek avcılık yavaş yavaş bırakılmıştır.

Avcı-toplayıcı yaşam biçiminde, bir ailede çok çocuk bulunması artı bir külfettir. Kız çocukları ava götürülmediği gibi, erkek çocuklar da güçlü birer birey olana kadar aileye yük oluyordu. Fakat yerleşik hayata geçilmesi ve tarımın başlamasıyla çocuklar da aile ekonomisine ve iş gücüne katkı sağlamışlardır. Tohum ekmek, kuşları ve yabani hayvanları tarladan kovmak, basit sulama işlemleri yapmak, tahıl hasat etmek için çocuklardan da faydalanılmıştır (Childe 1996: 57). Avcı-toplayıcı yaşama göre, daha çok kişiyle daha kolay işlerin yapılması ailede ve dolaylı olarak köyde fazla ürün/artı ürün elde edilmesine yol açmıştır. Buna ek olarak, doğanın gözlemlenmesi, sulama sistemlerinin öğrenilmesi, gelişen teknolojiler artı ürüne geçişte rol oynamıştır.

Artı ürün, hayatın devam edebilmesi için gerekli olan miktardan daha fazlasına artı ürün denir. Artı ürünün miktarı, bir komşuyu doyuracak kadar olabildiği gibi, bugün bildiğimiz üzere bütün dünya ekonomisini etkileyecek boyutlarda da olabilir. G. Childe, artı ürün kavramını, kentin bizzat kendisini izah eden bir kavram olarak ele almakta ve buna sosyal ürün gözüyle bakmaktadır (Childe 1950, 3-17). Childe, artı ürünün ortaya çıkışını, madeni aletlerin insan hayatına girişi ile tanımlar. Madeni alet belli bir iş gücünü gerektirir, bu durum ise belli bir sınıfın oluşması ile mümkündür. Neolitik Çağ içinde ekonomik bakımdan kendi kendine yeterlilik anlayışı az da olsa hâkimdir. Madeni aletlerin insan hayatına girmesiyle artı ürün miktarı da artmıştır.

Mühürlerin ilk kez Neolitik Dönem’de ortaya çıkması, bu dönemden itibaren artı ürüne geçildiğini gösterir. Neolitik Dönem merkezlerinde çok büyük depoların ve depolama kaplarının bulunmaması bu dönemde artı ürün miktarının çok büyük boyutlarda olmadığını gösterir. Sulama sistemlerinin öğrenilmesi ve gelişmesi, tarım ve hayvancılığın daha bilinçli hale gelmesiyle artı ürün miktarı da artmaya başlamıştır. Kalkolitik Dönem’de ve Tunç Çağı’nda, Arslantepe, Girit, Hattuşaş gibi merkezlerde büyük tapınaklar, depolama sistemleri ve büyük pithosların bulunması artı değer oldukça büyük miktarlara ulaştığını ve buna bağlı olarak merkezi otoritelerin kurulduğunu gösterir. Artı ürün miktarının artması, bunun siyasi ve ticari bir güç olarak görülmeye başlanması da kentleşme sürecinin temelini oluşturmuştur (Falay 1985: 98).

Artı ürünler ya evlerde ya da merkezi depolarda muhafaza edilmeye başlanmıştır. Her ne kadar bazı farklı kullanımları olsa da Neolitik Dönem’de üretilen mühürler, fazla ürünü depolamak ve depolardaki ürünün sahiplerini belirtmek için yapılmıştır ve artı ürünün doğrudan kanıtıdır (Lichter 2011: 37-38). Neolitik mühürler ve mühürlerin dağılım alanları, Anadolu’da artı ürüne geçiş sürecini ve yayılımını göstermesi açısından büyük öneme sahiptir (Lichter 2011: 35, Fig. 1). Yerleşik düzen, tarım hayatı ve artı ürün, yavaş yavaş meslekleşme/branşlaşma sürecini doğurmuştur. Refah düzeyinin artması nüfus artışını, nüfus artışı da yerleşim yerinde bir yönetim biriminin kurulmasını beraberinde getirmiştir (Childe 1959: 3-17). Böylece köyler, uzun fakat takip edilebilir bir biçimde kentleşme sürecine girmişlerdir. Kentleşme süreci, sürekli biriktirimi, ekonomik güçlenmeyi, savaşı, koruma güdüsünü, din kavramını, tapınak ekonomisini de beraberinde getirmiştir (Gates 2015: 35-36).

Doğrudan doğruya “ilk kentler ve kentleşme süreci” bu çalışmamızın kapsamı dışındadır (Kentleşme süreci için bakınız: Çevik 2020: 1-40). Kentleşme süreci ile ilgili birçok hipotez ve farklı nedenler bulunmaktadır. Bu çalışmada, artı ürün, artı ürünün kentleşme üzerindeki etkileri, artı ürün ve din kavramı, artı ürünün tapınak ekonomisine katkıları irdelenmiştir.

Artı Ürün Ve Kentleşme Üzerindeki Etkisi:

İnsanlık tarihi boyunca insanın eylemleri ve edimlerine bağlı olarak toplumsal ilişkilerinde mekânsal bir yönelim olduğu görülmektedir. İnsanoğlunun bir mekâna bağlı olarak yaşama içgüdüğü, aynı zamanda mekânın tarihsel gelişiminin oluşmasını da sağlamıştır. Bu evrimsel gelişme çizgisi üzerinde zaman zaman yaşanan önemli ve köklü değişiklikler tarihin dikkat çekici dönemeçlerini oluşturmuşlardır. Kır yaşam biçimi içindeki bazı dinamikler “kent” denilen yeni bir yaşam biçimi ortaya çıkmıştır (Karakaş 2001: 124). Tarih boyunca çeşitli kültür ve uygarlıkların doğduğu, geliştiği ve yayıldığı merkezler olan kentler, farklı sosyal sınıflardan oluşan bir toplumun, kentsel yaşam kurallarına uygun olarak yaşamlarını sürdürdükleri yerleşmelerdir. Sosyolojiye göre kent, “*Toplumsal açıdan bir örnek olmayan insanların görelî olarak geniş bir alanda, yoğun bir biçimde ve sürekli olarak birlikte bir yere yerleşmiş bulunması*” biçiminde tanımlanır (Wirth 1938, 1-24; Wirth 2002: 87). Bilim insanları kenti tanımlarken, yönetsel sınır, nüfus, ekonomik durum, askeri güç, toplumsal ve sosyal organizasyon gibi ölçütleri ele alırlar. Kimi zaman bunların bir tanesi bile kenti tanımlamaya yeterli, kimi zaman bir kent bütün bu ölçütleri bünyesinde barındırabilir. Her ne kadar “kent” ve “kentleşme” ile birçok hipotez ve tartışma olsa da G. Childe tarafında 1950’lerde ortaya atılan “kenti niteleyen öğeler” genel olarak kabul görmektedir (Childe 1950: 3-17; Çevik 2020: 8-10).

Eski çağlarda kentlerin var olabilmesi için gerekli ön koşul, kentin, geniş ölçüde bağımlı bir topluluğun ortaya çıkmasına olanak tanınmasıdır. Nüfusun kentte yoğunlaşması için buluşlar ve teknoloji gerekmektedir. Bu yüzden kentlerin ortaya çıkışından önce bulunan tekerlek, maden teknolojisi, toprağın işlenmesi ve hayvanların evcilleştirilmesi gibi öğelerin tümü, bu tür yerleşmelerin yoğunlaşması için gereken ön koşullardır.

J. Mellaart'ın Çatalhöyük'te yaptığı kazılar, kentsel yerleşim ve kentleşmeye ilişkin bilgilerimize olağanüstü katkılarda bulunmuştur (Mellaart 1967: 15-16). Çatalhöyük kentsel yaşamın gelişmesine ilişkin ilk deneme ve çalışmaların gözlemlendiği bir merkezdir. İlk kentler doğal olarak küçüktü, yerleşik köy ve kasabalardan çok az farklılık gösteriyordu. Bu kentlerin boyutlarının küçük olmasının görünür nedeni, tarımsal verimin düşük olması, uzun mesafeli ulaşımın maliyetinin de fazla olmasıydı. Verimlilik artışının nüfusun bir arada toplanmasına olanak tanınması, demir alanındaki metalurjik buluşlar, tarımsal makine teknolojisi, sulama gibi nedenler kentlerin gelişmesine katkı sağlamıştır (Hatt ve Reiss 2002: 28). Yerleşik toplumlarda kırsal alanlarda yürütülen faaliyetlerin düzenlenmesi, artı ürün yaratılması, ticaret ve imalat yoluyla bunun değerlendirilmesi, insanların çeşitli mal ve hizmet ihtiyaçlarının karşılanması ve hizmet akışının düzgün işlemesi, kent denilen yerleşmelerin ana işlevleri olmuştur.

İlk kentler verimli ve ekolojik açıdan uygun su boyu ovalarında ortaya çıkmıştır (Çevik 2020: 7). Neolitik Dönemde toprağın işlenmesine olanak veren teknolojik yeniliklerin çiftçiler tarafından kullanılmasının büyük bir yiyecek fazlasına yani artı ürüne yol açtığı, bunun da kentin ortaya çıkışına neden olduğu kabul edilir. Artı ürün kentleşmenin temelini oluşturur bu da hayatın asgari düzeyde devamı için gerekli olanın üstünde fazla ürün anlamındadır. İnsanlar ihtiyacı olan madeni aleti yapamıyorsa ekonomik bağımsızlığından ödün vererek madeni işleyen uzmanları beslemek zorundadırlar. Yani belli ihtiyaçların giderilmesi için, artı ürüne sahip olunmalıdır. Bu durum giderek örgütlü hale gelmiş ve nihayet ticaret ile maden kullanımı bir ihtiyaç haline gelmiştir. Maden ve madenin sağladığı kolaylıklar lüks değildir, zorunlu bir ihtiyaçtır. Getirisi ise, ithal edilen maddelere bağımlı hale getirilmiş toplumlardır. Üreticiler, halkı ve üst yöneticileri beslemek için daha fazla stok yapmak zorunda kalmışlardır. Bu süreçler, ağalık, beylik, derebeylik, krallık, imparatorluk gibi kapitalist dünya düzeninin başlamasının de temelini oluşturmuştur.

Sosyal bilimcilere göre, kenti açıklayan kuramsal yaklaşımlar; artı ürün, hidrolik toplum kavramı, ekonomik kuramlar, askeri kuramlar ve dinsel kuramlardır (Faray 1985: 97). Daha çok kentlerin ekolojik anlatımıyla ilişkili olan hidrolik toplum kavramı, nüfus artışıyla sulama arasında güçlü bir ilişki kurmaktadır. Hidrolik toplum ve artı ürün kuramına göre gerçek uygarlık, sadece toprak ve iklimin, artı ürün elde

etmeye müsait ve mümkün olduğu bölgelerde ortaya çıkabilir. Bunlara ilaveten, gerçek uygarlığın ortaya çıkabileceğinin varsayıldığı bölgelerin ve toprakların, sadece küçük insan topluluklarını değil, iş bölümünün ve sosyal gelişmenin sağlanabileceği kadar yeterli sayıda bir nüfusu içermesi gerekir. Bütün bu çevresel unsurlar sonucu ortaya çıkan uygarlık ve iş bölümü, artı ürün sağlayabilmeye ve ödeme kabiliyetine bağlıdır. Buradaki artı ürün, kentleşmeyi tanımlayan dönüşüm için bir araç niteliğindedir. Araştırmacılar, artı ürünün yatırıma dönüştürüldüğünü ve bunun da nüfus artışına yol açtığını söyler ve diğer yandan da artan nüfusun da birikim oluşturarak artı değeri arttırarak kentleşmeyi hızlandıracağını savunur (Faray 1985: 97-98).

Artı ürün, üretenden daha fazla bir nüfusu barındırmada, dağıtımında ve kaydedilmesinde sosyal tabakalanmaya neden olmakta, ardından da kentleşme ortaya çıkmaktadır. Sulamanın gelişmesi, gelişmiş bürokratik kontrolü beraberinde getirmiş, bu da kentsel karakterin idari yapısını oluşturmuştur (Arslanoğlu 2000: 7).

Artı ürünün elde edildiği toplumlarda, ürünlerin dağıtılması, kaydedilmesi, korunması için üretici sayısından daha fazla insana gerek vardır. Bu insanların zaman içinde, asker, muhasebeci, depo görevlisi, dağıtıcı gibi sınıflara ayrılması kentleşme sürecini belirleyen en önemli etkenlerdendir. Dolayısı ile kentleşme sürecinin en önemli basamaklarından birini dolaylı yoldan "artı ürün" oluşturmaktadır.

Artı ürüne sahip ve sulama sisteminin kontrolünü elinde bulunduran kişi ya da kişiler, ürünlerini korumak ve sulama sistemin devamlığını sağlamak için mutlaka üretici sınıfının dışında kişilere (askerlere) ihtiyaç duyarlar. Ayrıca artı ürünlerin sınıflandırılması, depolanması, sayılması, dağıtılması, satılması gibi işlerle de sorumlu kişiler olmak zorundadır. Bu sistemin kurulması, bir yönetici kişiyi ortaya çıkarırken, bir yandan da mesleki branşlaşmayı doğurur. Bu da kentleşme sürecinin başlangıcını oluşturur. Aynı mantık ile artı değere sahip köyün/kentin korunması için, kentin surlarla çevrilmesi, askeri sistemler kurulması, emir komuta sisteminin oluşması yine artı değerle ilişkili kentleşme sürecindeki gelişmelerdir.

Artı ürün ve kentleşme arasındaki ilişki, nüfus aracılığıyla kurulur. Artı ürünün yatırıma dönüştürülmesi kentleşmeyi hızlandırır ve nüfus artışına yol açar (Kılıç ve Eser 2019: 536). Nüfus artışı da birikim oluşturarak artı değeri çoğaltacaktır. Artı ürün, sosyal kontrolü elinde bulunduran bir grup tarafından kullanılır ve artı ürün birbirini tetikleyen dönüşümleri başlatır. Kent inşa edilmeye başlar, sürekli biriktirimi, ekonomik güçlenmeyi, savaşı ve koruma güdüsünü yaratır. Sürecin sonunda da kentlerin genişlemesi gerçekleşmekte ve insanları bir arada tutmak için bir üst yapı kurumu olarak din ve yönetici sınıf ortaya çıkmaktadır.

Nüfus artışı ile sulama arasında kuvvetli bir ilişki kurulmaktadır. Hidrolik toplumlarda, tarımsal faaliyetin devamlığı için özel bir iş bölümüne gerek duyulmaktadır (Arslanoğlu 2000: 17). K. Wittfogel hidrolik toplumların en belirgin üç temel özelliği olduğunu söyler; sulu tarım özel türde bir iş bölümünü zorunlu kılar, toprağın yoğun şekilde işlenmesine ağırlık verilir ve büyük ölçekte iş birliği söz konusudur (Wittfogel 1957: 22). Bu özellikler sonucu, nüfusun yoğunlaştığı ve merkezileştiği görülmekte ve büyük ölçekte iş birliği gereği de yönetsel ve bürokratik toplanma ihtiyacı doğmaktadır. Bu işlerin etkin şekilde yönetilmesi zorunluluğu, doğal olarak bir örgütlenme ağı gerektirmektedir. Bu örgütlenme ağı da ülke nüfusunun bütününe veya en azından temel unsurlarını kaplar (Wittfogel 1957: 22). Sulama sistemleri ve daha fazla artı ürün, ekonomik büyümeyi, ekonomik büyüme de baraj, saray, hamam, tapınak gibi daha büyük ve maliyetli mimari faaliyetleri doğurur. Sosyal dönüşüm ve anıtsal yapılar bu nedenle hidrolik tarımın sonucudur. Hidrolik tarımın, büyük miktarda artı ürünün ortaya çıkmasında ve kentleşme sürecinde önemli rol oynadığı görülmektedir. Fakat burada göz ardı edilmemesi gereken bir durum vardır. Sulama sistemi kentleşme ve kentlerin gelişmesine etki eden önemli bir faktördür, fakat sulama sisteminin yapılabilmesi, kontrol edilmesi, mimari alt yapının sağlanması için de kentleşmenin yapılmış olması, kentin kurulmuş olması, maddi destek veren kurumun ve yönetici sınıfın olması gerekmektedir. Sonuç olarak, hidrolik sistemler bir köyü kente dönüştürmemiş, kentleşme sürecinin daha hızlı gelişmesinde etkili olmuştur.

Artı ürün aynı zamanda pazarda satılan üründür. Yerli ya da yerli olmayan insanların pazara gelmesi, artı ürünü alıp satmaları, sıkı bir denetime sahip ticaret ağlarının oluşmasında da etkili olmuştur. Kendine yeterli besin üreticiliğinden, uzmanlaşmış imalat ve dış ticarete dayalı bir ekonomiye dönüşüm, büyük bir nüfus artışına da yol açmış, bu da yerleşimi geliştirmiş ve kenti yaratmıştır (Childe 2006: 15).

İlk büyük kent toplulukları Nil vadisi, Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki vadiler, İndus çevresi ve Akdeniz kıyıları gibi büyük nehirlerin geçtiği verimli ovalarda kurulmuştur (Uğurlu 2010: 34; Çevik 2020: 7). İlk kent devletlerinin bu bölgede görülmesinin başlıca sebebi verimli bir bölge olan Mezopotamya'da tarımdan elde edilen artı ürünün fazla olması ve dolayısıyla da kentlerin oluşması için gerekli olan insanları beslemeye ve teknolojik ilerlemeye olanak sağlamasıdır. Köyleri kentleşme sürecine doğru tetikleyen artı ürünü, tarımsal, askeri, ticari ve dini etkileri olacak şekilde sınıflandırabiliriz.

Tarım ve Artı Ürün:

Bir yerleşimin çevresindeki tarımsal artı ürün, toplumsal bir ihtiyaç fazlasına olanak tanımıştır. Bu durum herkesin tarım yapmaması, bazı kaynakların serbest kalması demektir. Küçük bir toplulukta artı

ürün, küçük zanaatçıların özellikle metal ustalarının kendi işlerine daha fazla zaman ayırması için onların temel ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmıştır. İlk uzmanlaşma olarak tanımlanabilecek bu gelişme, çiftçiler ile tarım dışı zanaatkarlar arasındaki basit bir işgücü bölünmesi anlamına geliyordu. Toplum geliştiği ve daha karmaşıklaştığı için artı ürün, tarım dışı işlerle uğraşan daha fazla insanın serbest kalarak belirli yerlerde toplanmasına neden olmuştur. Bu durum küçük bir metal atölyesinden, bugünkü büyük sanayi merkezlerine doğru gidişin başlangıcını oluşturmuştur.

Artı ürün, çiftçilikle uğraşanların bazı zamanlarını başka işlere ayırabilmelerine de olanak sağlamıştır. Artı ürünün ortaya çıkması, gönüllü veya zorunlu vergilendirme yoluyla gelirin belirli bir kısmının dini kurumlara ve yöneticilere gitmesine neden olmuştur. Tarımsal artı ürünün diğer bir getirisi hem kişisel hem de toplumsal olarak önem sağlayan mühürler olmuştur. Neolitik Dönem'in tarımcı toplumları tarafından kullanılmaya başlayan mühürler, ekonomik ve sosyal işlevleri olan buluntulardır. Tarımın başlamasıyla birlikte üretimin ve artı ürünün kontrolü için farklı malzemeler üzerine mühür baskısı bırakmak, malların sahiplenilmesi açısından büyük bir yeniliktir. Mühür ve mühür baskılarının işlevleri arasında, bir nesne veya malın sahibini bildirmek, mala el değmesini, ihlalini korumak, bir malın ölçüsü, ağırlığı, içeriği ve kalitesini açıklamak sayılabilir. Mühürlerin insanlar arasında paylaşılan malların korunması, tanımlanması ve denetiminde kullanıldığı düşünülmektedir (Özdemir ve Özdemir 2020: 135).

Artı ürünün depolanması basit bir olay olarak algılanmamalıdır. Depoların inşası, malların içine konulduğu pithosların yapımı, mühürlerin yapımı, mimari teknoloji, malların bozulmadan korunması saklanması için gerekli şartların sağlanması, malların korunması, koruma ve depolama giderleri gibi işlemler büyük bir organizasyon gerektirmektedir. Bu da merkezi bir sitenin varlığını zorunlu kılmaktadır.

Ekonomi ve Artı Ürün:

Kentlerin kökenlerine ilişkin ekonomik teoriler, birbiriyle yakından bağlantılı bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Kent ilk zamanlarda, artı değer, kent içi ve kent dışı merkezlerden getirilip pazarlandığı alışveriş merkezleridir (Adams 1966: 68). Dolayısıyla, artı ürün pazar yerinin, alışverişin uluslararası ticaretin ortaya çıkmasının ana nedenidir. Roma İmparatorluk döneminde ve öncesinde bütün büyük kentler ulusal ve uluslararası ticaretin yapıldığı ticaret merkezleridir. Bu görüş, "Uygarlık insanın ticari içgüdüsünden doğmuştur." şeklinde de ifade edilmiştir (Falay 1985: 100). Antik Çağ kanunlarının neredeyse tamamı artı ürün satışına bağlı ticari düzenlemeler ile ilgilidir. Ticari düzenlemeler ile ilgili kanunları burada tek tek belirtmek konunun kapsamını hayli aşar. Fakat Hammurabi kanunlarından bir madde konuyu açıklaması açısından

önemlidir: “Eğer bir adam ister gümüş, ister altın, ister erkek, ister kadın köle, ister öküz, ister koyun, ister eşek veya herhangi bir şeyi bir adamın oğlunun veya kölesinin elinden şahitsiz veya senetsiz satın alır veya onu saklamak için alırsa, o adam hırsızdır, öldürülecektir.”

Mısır hiyerogliflerinde kent, bir daire ve ortasında bir haç şeklinde gösterilmektedir. Burada haç, pazar yerinde kesişen yolları belirtir. Daire ise, kentin etrafındaki koruyucu duvarları simgeler. Yani kent, etrafı korumaya alınmış bir pazar yeri demektir (Falay 1985: 100).

Jacobs, “Geçmişte ve günümüzde, genellikle kent ticaretini ve sanayisini kırsal tarımdan ayrı olarak ele almak doğru değildir.” diyerek, tarımın ve tarımdan elde edilen atı ürününün ticaret ve kent gelişimindeki önemine vurgu yapar (Jacobs 1969: 34). Artı ürün ve ticaret kentlerin ortaya çıkışında çok önemli bir unsur olmasına rağmen tek yaratıcı olmadığını da unutmamak gereklidir (Falay 1985: 102).

Savunma ve Artı Ürün:

Artı ürüne geçilmesi ve bu artı ürünün korunması ihtiyacıyla ilk savunma sistemi düşüncesi Çatalhöyük'te Neolitik Dönem'de açıkça görülmektedir. Buradaki evlerde kapı girişi yoktur, meskenlere sadece tavandan giriş vardır ve birbirine yapışık evler bir sur duvarı özelliği sağlamıştır (Melaart 1967: 69). Bu savunma sisteminin etkin ve istenen sonuçları verdiği, Çatalhöyük'te 800 yıl boyunca hiçbir katliamın olmamasından da anlaşılmaktadır (Falay 1985: 103).

Bilinen en eski kentlerde gelişmiş ve sağlam savunma sistemlerinin bulunuşu, kentlerin oluşumunda askeri gereksinimlerin önemli bir etken olduğunu göstermiştir (Falay 1985: 103). Kıtık gösteren bölge halklarına karşı, birikmiş artı ürünün korunması ve ticaret güvenliğinin sağlanması için surların yapımını, kentin ve artı ürünün korunması için askeri sistemlerin kurulmasını zorunlu kılmıştır. Surların masrafı ve askerilerin giderleri için tarımla uğraşan halklar daha yoğun çalışmak zorunda kalmış fakat buna karşın kendi güvenliğini ve mallarının güvenliğini kontrol altına almıştır. Surlar ve askeri güç sadece bulunduğu kentin güvenliğini sağlamıyor, periferindeki insanların da saldırı durumunda surlar içine sığınarak korunmalarını sağlıyordu. Başarılı bir savunma, disiplinli bir komuta zinciri ve ortaklaşa iş gücü ve sıkı bir eğitimden geçmiş askerler aracılığıyla sağlanmaktaydı. Bu nedenle artı ürünün büyük bir kısmı, kaleleri savunmak için güçlendirme çalışmalarına, askerlerin beslenmesine ve bakımına da ayrılıyordu.

Artı ürünün ve artı ürünü üretenlerin korunması, surların yapılmasını, askeri sitemlerin kurulmasını, askeri araç gereç ve silahların yapılmasını, emir komuta ağının oluşmasını sağlamıştır. Basit el hançerlerinden günümüzdeki gelişmiş silahlara kadar

geçen askeri evrilme artı ürünü korumak ve artı ürüne ulaşmak için yapılan mücadelelerin bir sonucudur.

Artı Ürün, Din ve Tapınak Ekonomisi:

Ö. Çevik haklı olarak “Eski Çağ dünyasında dinin desteği olamadan hiçbir otorite düşünülemez.” yorumunu yapmıştır (Çevik 2020: 17). Din toplumları bir arada tutan bir kurum olmakla birlikte kentlerin ve devletlerin zenginleşmesine de önemli bir katkıda bulunmuştur. Dinin kentleşme sürecine etkisini “Göbeklitepe” ve “Göbeklitepe dışındaki merkezler” olarak ikiye ayırmak gereklidir.

İnsanoğlunun avcı-toplayıcı olduğu dönemde yerleşim ve tarım kavramlarından çok uzak olduğu 12 bin yıl öncesinde Göbeklitepe'deki yapıların nasıl ve neden tasarlandığı ancak tapınma ihtiyacı ile açıklanabilmektedir. Bir yerleşim yeri olmayan Göbeklitepe hem coğrafi konumu hem de mimari planı açısından Neolitik Dönem yerleşimlerine göre, büyük fark göstermektedir (Kılıç ve Eser 2019: 539). Göbeklitepe'nin gün yüzüne çıkarılmasıyla birlikte insanoğlunun yerleşik yaşama geçişi ve kent olgusunun oluşumu üzerine yapılan birçok teorinin gözden geçirilmesi zorunluluğu doğmuştur. Böylece Göbeklitepe'nin keşfinden önce de birçok bilim adamı ve düşünür tarafından dile getirilen yerleşik yaşama geçişte ilk adım olarak görülen din, daha çok taraftar edinmeye başlamıştır (Ürkmez 2019: 386; Schmidt 2007: 1-45). Göbeklitepe'den önce mimari, yerleşik hayat, zanaat, ruhban sınıf, iş gücü, ekonomi, yönetici sınıf gibi kavramların ortaya çıktığı görülmektedir. Göbeklitepe'nin inşa sürecinde, birçok işçi, rahip, yönetici çalışmış olmalıdır. Üstelik madenin kullanılma başlamasından binlerce yıl önce. Bu kişilerin beslenme ihtiyacı için gerekli olan ürün “artı ürün” ile sağlanmış olmalıdır. Dolayısıyla, şimdiki bilgilerimiz ışığında, henüz köy yaşamına bile geçilmeden önce Göbeklitepe ve çevresinde muhtemelen dine bağlı bir “artı ürün” ve “yönetim grubu” ortaya çıkmıştır. Fakat bunu bütün dünya geneline yaymak şimdilik erken bir hipotezdir.

Göbeklitepe dışındaki merkezlere bakacak olursak, en erken dini sistemin kurulduğu merkezlerden birinin Çatalhöyük olduğu görülür. Çatalhöyük'te yapılan kazılarda yaklaşık 40 kadar evde bir tapınım merkezi bulunmuştur (Melaart 1967: 70). Her ne kadar burada toplu ibadet edildiğine dair bir yapı bulunmamış olsa da insanların nerede ve nasıl ibadet edeceğini söyleyen/gösteren, hangi canlılara ve varlıklara ibadet edilmesi gerektiğini işaret eden bir ruhban sınıfının olduğu düşünülebilir. Bu sınıf bir yandan dini ritüellere yardımcı olurken, bir yandan da “artı ürün” ile geçimini sağlamış olmalıdır. Bu düşüncemizi destekleyecek bir buluntu olmamakla birlikte, daha sonraki dönemlerdeki bilgiler, bu dönemde de böyle bir sistem kurulmuş olabileceğini akla getirmektedir.

Dünyanın ilk kenti olarak nitelendirilen Uruk'ta, Geç Uruk Dönemi'ne tarihlenen Eanna tapınak alanında ele geçen tabletlerin %85'inde ekonomik işlemlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır (Çevik 2020: 37). Bu belgelerde tapınak arazilerinin kontrolü, tahılların depo edilmesi, tapınağa ait hayvan sürülerinin idare edilmesi gibi bilgiler mevcuttur (Çevik 2020: 37-38). Dolayısı ile MÖ 4. binyılda, güçlü bir tapınak ekonomisi kurulduğu anlaşılmaktadır. Uruk Dönemi'nde, çiftçiler ilk önce tapınağa vergi vermekteydi, daha sonra hem tapınağa hem de saraya vergi vermeye başlamışlardır (Van der Mierrop 1999: 147). Bu durum, artı ürünü elinde tutan bir kişi ya da kişiler grubunun yönetimi ele geçirdiği biçiminde yorumlanabilir.

Uruk'tan sonra, diğer Mezopotamya kentleri, Mısır ve Anadolu'da neredeyse her kent ve devlette güçlü bir din sisteminin, tapınağın ve tapınak ekonomisinin olduğu görülür. Orta büyüklükte bir Hitit kenti Karahna'daki tapınakta 775 kişinin görev yaptığı tespit edilmiştir (Ürkmez 2019: 388). Bu kadar çok kişinin üretime katkı yapmadan sadece tapınakta görev yapması, bu tarihlerde tapınağa sunulan "artı ürün" miktarını ve tapınak ekonomisini göstermesi bakımından büyük öneme sahiptir.

Din ile sosyal güç gelişimi arasındaki ilişkiden dolayı kentteki diğer unsurlardan daha fazla öne çıkan yapı da tapınaktır. Mezopotamya, Hititler ve Antik Yunan kentlerinde anıtsal özelliklere sahip tapınaklar inşa edilmiştir. Bu tapınakların inşa masraflarının büyük bir kısmı "artı ürün" ile sağlanırken, daha sonrasında da tanrılara sunulan sunular ile güçlü bir tapınak ekonomisi oluşmuştur. Güçlü bir din adamının ve sisteminin bulunduğu yerlerde artı ürün yaratma süreci de kolaylaşmıştır. İnsanların tanrıdan bir şeyler beklemesi/istemesi sonucunda tapınağa verdikleri "artı ürün/sunu/bağış/vergi" tapınak ekonomisinin oluşmasına neden olmuştur. Henüz kesinleşmemiş olmamakla birlikte gerek Uruk'taki yazılı belgelerde (Çevik 2020: 37-39), gerek Hitit kaynaklarında (Ürkmez 2019: 388) arazilerin tamamının tapınağa ve saraya ait olduğu, halkın ise sadece çalışma karşılığı pay aldığı anlaşılmıştır. Bu durum MÖ 4. bin ile MÖ 2. bin yıl içlerinde tapınak ve saray ekonomisinin ne boyutlarda olduğunu göstermektedir. İnsanların tapınaklara kayıtsız şartsız "artı ürün/vergi" vermesinde bazı coğrafi faktörler rol oynamış olmalıdır. Tapınaklarda depolanan tahıllar, kurak mevsimlerde halka yeniden dağıtılmış, dolayısı ile zamanla tapınaklar birer güvence merkezi haline gelmiştir (Weathley 1971: 302-303; Çevik 2020: 58).

Demir Çağ'ında özellikle Batı Anadolu'da, Ephesos, Sardes, Miletos'ta yapılan anıtsal tapınaklar, tapınak ekonomisinin büyüklüğünü tapınak yönetiminin gücünü göstermektedir. Gerek Antik Çağ'da gerek Orta Çağ'da meydana gelen savaşların çoğu, din savaşlarıdır ve bunun temel nedeni Neolitik Dönem'den beri gittikçe büyüyen "artı ürün" ve bu ürüne sahip olma duygusudur.

SONUÇ

G. Childe'nin insanlığın varoluş tarihinde iki önemli devrim ya da kırılma olarak değerlendirdiği temel kavramlardan ilki Neolitik Devrim'dir. Neolitik Devrim bir kırılma dönemi olarak yerleşik yaşamı ve onun gereği olan artı ürünü ve hatta sistemli bir yaşantıyı beraberinde getirmiştir. İlk zamanlarda sadece kendine yeteni üreten insanoğlu, kısa sürede doğayı gözlemleme ve teknoloji geliştirebilme yeteneği sayesinde Neolitik Dönem'de "artı ürün" sürecine geçmeyi başarmıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, kentleşme sürecini tek bir nedene bağlamak mümkün değildir. Kentleşme sürecindeki en önemli gelişmeler, zanaatlaşma, merkezi otoritenin kurulması, askeri sistemlerin oluşması, savunma sistemlerinin yapılması, nüfus yoğunluğu, ticaret merkezlerinin kurulması, merkezi tapınakların yapılması, ruhban sınıfının oluşması gibi gelişmelerdir.

Çanak-çömleğin icadı Neolitik Dönem'de ortaya çıkan yaşam biçimi ile doğrudan ilgilidir. Fakat bu dönem ve sonrasında ortaya çıkan artı ürünü taşımak ve depolamak için yapılan çalışmalar bir zanaatlaşma gerektirir. Dolayısı ile artı ürün ikincil derecede de olsa çanak-çömlek alanında bir zanaatlaşmaya etki etmiştir.

Günümüzde çok büyük ekonomik güce sahip kişi ya da gruplar, kent, devlet ve dünya genelinde büyük bir yaptırıma sahip otoritelerdir. Eski çağda da fazla miktarda artı ürüne sahip kişiler kısa sürede yaşadıkları kent ve bölgede güçlü bir sosyal statüye sahip olmuşlardır. Dolayısıyla, yönetimde doğrudan söz sahibi olmuş ya da yönetimin kendisi durumuna gelmişlerdir. Bu kişiler, sosyal statülerini, mallarını ve yaşadıkları köy veya kenti korumak için ücretli kişiler/askerler kiralamış olmalıdır. Bu koruma ve korunma güdüsü askeri sistemlerin ve sur duvarlarının yapılmasına giden süreci başlatmış olmalıdır. Doğrudan olmasa da artı ürün ve bunun fazlalığı, yönetici sınıfın, askeri sistemin ve savunma sistemlerinin ortaya çıkışını tetiklemiştir. Bu durum da artı ürünün kentleşme sürecine doğrudan etkilerinden biridir.

Neolitik Dönem ve sonrasında artı ürüne geçilmesiyle birlikte bu ürünlerin depolanması bir zorunluluk haline gelmiştir. Gerek tahılların içine konulduğu büyük kaplar, gerek silolar artı üründen dolayı ortaya çıkmıştır. Artı ürünün her yerde artmasıyla seramik üreticileri zamanla bir zanaat grubunu oluşturmuşlardır.

Kişinin ya da devletin mal varlığı/artı ürünü ne kadar çok olursa, sosyal, ekonomik, siyasal ve askeri gücü de doğru oranda artar. Bundan dolayı daha fazla ve düzenli artı ürün için sulama sistemleri kurulmuştur. Sulama sistemlerinin kurulması mimari bir branşlaşma gerektirdiği gibi, suyun kullanımıyla ilgili de bir yönetim sisteminin kurulmasına neden olmuştur.

Kentleşmenin en önemli kriterlerden biri de ulusal ve uluslararası ticarettir. Bir malın (tarım ürünü, kalya, gümüş, baharat v.b.) ticaretinin yapılabilmesi için bunun mutlaka fazla bir ürün/artı ürün olması gereklidir. Dolayısı ile ulusal ya da uluslararası ticaret ağlarının kurulması, yasaların ve vergilerin belirlenmesi için mutlaka artı ürüne geçiş yapılması gereklidir. Bundan dolayı kentleşmenin en önemli süreçlerinden biri olan ticaret merkezlerinin kurulmasına artı ürün doğrudan etki etmiştir.

Nüfus yoğunluğu kenti belirleyen ana faktörlerden biridir. Eskiçağda Nil, Fırat, Dicle gibi nehirlerin kenarında kurulan yerleşimler kısa sürede büyük kentlere dönüşmüştür. Bu büyüme, bölgenin verimli olması ve artı ürün miktarının fazlalığı ile doğrudan ilişkili bir durumdur.

Merkezi tapınakların nasıl ve neden ortaya çıktığı hâlâ tartışılan bir konudur. Fakat insanoğlunun Paleolitik Dönem'den itibaren maddi ve manevi olarak korunmaya ihtiyaç duyması bilinen bir gerçektir. İnsanların her türlü tehlikeden korunmak için tanrılara dua etmesi ve bu duanın gerçekleşmesi için tanrılara bir şeyler sunması Neolitik Dönem'den beri bilinmektedir. Artı ürünün artmasına paralel olarak tanrılara sunulan malların miktarı da artmıştır. Bu durum daha büyük saklama alanlarına sahip merkezi tapınakların ortaya çıkmasını etkilemiş olmalıdır. Merkezi tapınakların yapılması, rahip sınıfının ortaya çıkmasıyla, tanrılara verilmesi gereken sunu/vergi miktarı da daha düzenli hale gelmiştir. Zamanla, yukarıda bahsettiğimiz gibi Mezopotamya uygarlıklarında ve Hititler'de devlet arazilerinin büyük bir kısmı tapınak yönetiminin eline geçmiş, rahipler devletin üstünde bir güç konumuna gelmiştir. Antik Çağ ve Orta Çağ savaşlarının çoğunun tapınaklar/dinler arasında gerçekleşmiş olması, savaşları tapınakların ya da kiliselerin desteklemesi tapınak ekonomisinin ne kadar büyük ve güçlü olduğunun göstergesidir. Dolayısı ile, artı ürün, tapınakların büyümesinde ve tapınak ekonomisinde doğrudan rol oynayan bir durumdur.

Sonuç olarak, Neolitik Dönem'den itibaren artı ürüne geçilmesi ve artı ürünün öneminin anlaşılmasıyla köyler kentleşme sürecine girmiştir. Artı ürün, zanaatlaşma, yönetici sınıfının oluşması, ordu, savunma sistemleri, nüfus artışı, ticaret merkezlerinin kurulması gibi kentleşme sürecindeki etkenleri doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemiştir. Artı ürünün önemi ve bu ürünün muhafaza edilmesiyle büyük tapınaklar inşa edilmiş, bağış yoluyla ve zamanla zorunlu olarak alınan vergiler/ürünler sayesinde dünya düzenini bile etkileyecek ölçüde büyük tapınak ekonomileri oluşmuştur.

KAYNAKÇA

- ADAMS, R. (1966). *The Evolution of Urban Society*, Chicago University, Chicago
- ASLANOĞLU R. (2000). *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Ezgi Kitabevi, Bursa
- CHILDE, G. (1950). "The Urban Revolution", *Town Planning Review* 21, 3-17
- CHILDE, G. (1996). *Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Boyu Gelişimi*, Varlık Yayınları, İstanbul
- CHILDE, G. (1993). *Tarihte Neler Oldu*, Alan Yayıncılık, İstanbul
- ÇEVİK, Ö. (2020). *Arkeolojik Kalıntılar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süresi*, İstanbul
- FALAY, N. (1985). "Kentlerin Kökenlerine Toplu Bir Bakış", *İdare Hukuku Ve İlimleri Dergisi*, 1/3, 95-108.
- GATES, C. (2015). *Antik Kentler: Antik Yakınoğu, Mısır ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi*, İstanbul
- GAVAZ, Ö. (2016). "MÖ 2. Bin Yıl Bazı Gelenek Ve Halk Motiflerinin Günümüze Yansıyan Örnekleri", *TÜBA-AR*, 19, 79-91
- HATT P. – REIS, A. (2002). "Kentsel Yerleşimlerin Tarihi", Çev: Ayten Alkan, Bülent Duru, 20. *Yüzyıl Kenti*, İmge Yayınevi, Ankara, 27-36
- KARAKAŞ, M. (2001). "Tarihsel Gelişim Sürecinde Kent Kısıtlı Tarihsellik Anlayışı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1, 121-132
- KILIÇ, Y. – ESER, E. (2019). "Mezopotamya Kent Devletlerinin Kuruluş Nazariyeleri ve Etkin Bir Faktör Olarak Din", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/2, 519-544
- LICHTER, C. (2011). "Neolithic Stamps and the Neolithization Process: A Fresh Look at an Old Issue", Ed. Raiko Krauß: *Beginnings-New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*, *Papers of the International Workshop 8th-9th April 2009, Istanbul*, Rahen, 35-44
- LOPEZ, R. (1966). "The Crossroads Within The Wall" (Eds: O. Handlin J. Burchard) *The Historion and the City*, Harvard University, Cambridge, 27-44
- MELLAART, J. (1967). *Çatalhöyük a Neolithic Town in Anatolia*, Oxford University, London
- ÖZDEMİR, A. – ÖZDEMİR, A. (2020). "Murat Höyük'ten Bir Çeç Damga Mühür", *TÜBA-KED*, 22, 131-139
- SCHMIDT, K. (2007). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe*, *En Eski Tapınağı Yapanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul

- SEZGİN, K. (2018). “Antik Dönemde Artı Ürün Depolama Kavramı Ve Depolama Kapları”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/1, 595-610
- TOSUN, M. – YALVAÇ, K. (1975). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduga Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- UĞURLU, Ö. (2010). “Kentlerin Tarihsel Gelişimi”, *Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 25-69
- ÜRKMEZ, Ö. (2019). “Eski Anadolu Kültürlerinde Tapınak Ekonomisi,” *İzmir Demokrasi Üniversitesi Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-1, İzmir 25-27 Nisan, 2019*, İzmir, 385-395
- VAN DE MIERROP, M. (1999). *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford
- WEATHLEY, P. (1971). *The Pivot of the Four Quarters: A Preliminary Enquiry into the Origins and Character of the Ancient Chinese City*, Chicago
- WIRTH, L. (1938). “Urbanism as a Way of Life”, *American Journal of Sociology*, 44, 1-24
- WIRTH, L. (2002). *Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentleşme*, İmge Kitapevi, İstanbul
- WITTFOGEL K. (1957). *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, Yale University, New Heaven